

Ramil Əkbər oğlu Bayramov³⁴
İRANDA TÜRKOLÖGIYANIN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ

Giriş. İran adlı ölkə tarixən də, hazırda da türklərin, xüsusilə azərbaycanlıların say etibarilə ən çox olduğu bir məmləkətdir. Burada müəyyən dövrə qədər (1925) hakimiyyət türk tayfalarına mənsub olmuşdur. Başqa sözlə, "İran, 1925-ci ilə qədər Böyük Səlcuklu, Səfəvi, Qacar, Əfşar, Qızılbaş, Türkmən və Azərbaycan türkləri dövlətləri və xanədanları tərəfindən idarə edilmişdir" (9). Buna uyğun olaraq "məlum vaxta qədər türklərə və türk dilinə (Azərbaycan dilinə) baskıdan söhbət edə bilməz" kimi bir fikir səsləndirə bilsək də, əslində belə deyildi. Ona görə ki, min ildən artıq türklər hakimiyyət başında olmaqlarına baxmayaraq, hakim dil fars dili olmuşdur. Elə buna görə də türk dili məişət, ev və folklor dili olaraq öz varlığını qoruma da, ədəbi dil – yazılı sənətinə yüksəlməmişdir. Qeyd edək ki, türklərə və onların dilinə müəyyən təzyiqlər özünü göstərsə də, mövcud ərazilərdə yaşayan türklər özlərini türk, dillərini isə türk dili və ya Azərbaycan dili adlandırmakdadırlar. Göründüyü kimi, bu dövərdə fars dili hakim dil olduğu üçün onun türk dilinə təsiri təbii bir proses formasında özünü göstərmiş, yəni dövlət səviyyəsində bütün işlər farsca olduğu üçün türk dili bu proseslərdən kənar qalaraq danışq dili səviyyəsində yaşamışdır.

Lakin 1924-cü ildə fars kökənli sülalə olan pəhləvilər hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra türk dilinə qarşı məkirli fikirlər də açıq-aydın görünməyə başladı. Məhz elə bu vaxtdan da farslaşdırma siyasəti yürüdülmüş və türklərin, onların dillərini assimilyasiyasına məqsədli şəkildə başlanılmışdır.

Əsas hissə. Məlum olduğu kimi, türklər tarixən bir ucu Çin, bir ucu Avropanın içərilərinə gedib çıxan ərazilər və şimalda Sibirdən cənubda Hindistana və Şimali Afrikaya kimi geniş ərazilərdə məskunlaşmışlar. Özü də təkcə məskunlaşmaqla kifayətlənməmişlər, müəyyən zamanlarda öz imperiyalarını yaratmışlar. Deməli, türklərin cəsarətliyi, mübarizliyi, mühiüm dövlətlər yaratması digər xalqlar tərəfindən həmişə qısqançlıqla qarşılanmış, onlara qibtə olunmuşdur. Buna görə də hər zaman onlara, onların mədəniyyətinə, dilinə, ənənəsinə maraq olmuşdur. Dünyanın, demək olar, əksər ölkələrində türklərin tarixini, mədəniyyətini, dilini öyrənən mərkəzlər fəaliyyət göstərmiş və hazırda da bu proses davam etməkdədir. İran da belə dövlətlərdən biridir. Amma bu dövlətdəki maraq digərlərindən fərqlənir. Ona görə ki burada tarixən türklər olmuş və hətta uzun müddət dövlət də türklərə məxsus olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində burada dövlət fars əsillilərin əlinə keçmiş və bununla da türklərin özləri, mədəniyyətləri, dilləri baskı altında qalmış, assimilyasiya təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Yəni Pəhləvilər hakimiyyəti ələ alandan sonra türkləri özlərinə təhlükə hesab etmişlər, bunun üçün də bacardıqları qədər onları öz dillərindən və ənənələrindən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Hətta dövlət siyasəti elə idi ki, farslaşmaya daha çox üstünlük verirdiklərindən İslam dinini, ümumiyyətlə, dini ənənələri kölgədə saxlayırdılar. N.İsmayilova yazır: "Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Rza xan Pəhləvi dövründə Azərbaycanda ana dilində mətbuatın və ədəbiyyatın nəşri qadağan olundu. Həmin dövr bütün İranda, xüsusilə Azərbaycanda irticanın demokratik qüvvələrə, o cümlədən mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinə qarşı hücumu keçirdiyi bir dövr idi. Bu illərdə nəinki Azərbaycan dilində yaranan mətbuat orqanlarının, hətta fars dili ədəbiyyatında mütərəqqi fikirləri nümayəndələrinin yaradıcılığını qarşısı alınırdı" (5, s. 6). Bu qeydlər də həmin dövə aid mövcud vəziyyəti olduğu kimi təsvir etməzdə canlandırdı.

İranda yaşayan türklər – azərbaycanlılar şah rejiminin baskısından qurtulmaq üçün türkcə bədii, elmi əsərlər yazıb nəşr etməklə istəsələr də, mənfur rejim də çox gözəl bildirdi ki, milli şüurun artmasında ədəbiyyatın çox böyük rolu var. Bu niyyətlə də türkcə əsərlərin yazılaraq çap olunmasına əngəllər və ya icazə vermirdilər. Buna görə də İran İslam Respublikası (1979) yaranana qədər nəşr olunan əsərlər arasında türkcə yazılıb, nəşr olunan əsərlərin sayı çox azdır. Bunlar da daha çox şeir və folklor nümunələrinə həsr edilmiş kitablardır. Türk dilinin rəsmi dil kimi qadağan edildiyi bu dövərdə az sayda olan əsərlərin sırasında M.Şəhriyarın anasının xahişi ilə doğma dilində yazdığı "Heydərəbabaya salam" poeması ilə sanki ölməkdə olan ruh bir az dirilmiş oldu. Qısa zamanda yayılaraq oxundu, sevilirdi və müəllifinə şöhrət gətirdi. Bununla da türk xalqına məxsus ədəbiyyatda və dilə münasibətdə, özünəqayğıda bir dönüş baş vermiş oldu.

Göründüyü kimi, türklərin yayıldığı areallarda onların dili də geniş yayılmış və hətta həmin regionlarda aparıcı dil kimi də çıxış etmişdir. Məsələn, müəyyən yüzillərdə Azərbaycan dili Qafqazda ümumiyyətlə dili rolunda olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, indiki İranın bəlli ərazilərində xeyli sayda türk toplumları yaşamaqdadır. Onlara başda azərbaycanlılar olmaqla türkmənləri, qaşqayları, Xorasan türklərini, xalacları, sunqurları, əbiverdilər, özbəkləri və s. aid edə bilərik. Burada yaşayan türklərin mədəniyyətində Təbriz şəhəridir. Bu şəhər İran türklərinin, xüsusilə Azərbaycanlıların six yerləşdiyi, bu və ya digər formalarda təşkilatlandırılmış ideoloji bir mərkəzdir. Haqlı olaraq göstərilir ki, "Təbriz İran türklüyünün mədəni və siyasi mərkəzidir. Türkmən səhra bölgəsində yaşayan türkmənlər, İranda "türklüklerini" ən çox qoruyan toplum olaraq bilinməkdədirlər. İrandakı türk dilləri üzərində araşdırmalar aparən türkololoq Gerhard Dörfer İrani türk dili açısından belə dəyərləndirmişdir: İran günün birində eyni hüquqa sahib olacaq dilləri və mədəniyyətləri ilə Şərqi İrşevçəsi vəziyyətində olacaq, deməli, o zaman oradakı millətləri bütün yönərləri ilə yaxşıca araşdırmanın vaxtı gəlmiş olacaqdır. Beləcə, filoloji elm və türkologiya bugündən təxmin ediləməyəcək bir ölçüdə zənginləşəcəkdir" (9). Qərblə araşdırmaçının bu formada fikir ifadə etməsi, təbii ki, heç də təsadüfi deyildir. Hətta Cənubi Azərbaycanda türk dialektlərinə mövzu olaraq ilk dəfə araşdıran qərb alimləri olmuşdur. Belə ki, K.Foy 1903-1904-cü illərdə Təbriz dialekti ilə bağlı məqalələr yazmış, araşdırmalarında Urmiyə

bölgəsi dialektlərinə də yer vermiş və hətta Ərzurum dialektinin Azərbaycan dilinin dialekti kimi dəyərləndirmək lazım olduğunu bildirmişdir. Bu işlərdə ona əslən Təbrizli olan və Berlində yaşayan bir türk kömək etmişdir. Bundan başqa, H.Ritter Təbriz dialektinin materiallarına aid mətnləri alman dilinə tərcümə edib və çap etmişdir (1921). H.S.Szapszal öz əsərində Cənubi Azərbaycan dialektlərinin dil xüsusiyyətlərini təqdim etmişdir (1935). T.Kovalski əsərində aynalı dialektləri ilə bağlı məlumatlar vermiş (1937), V.Monteil isə məqaləsində Zəncan dialektinə məxsus materialları təhlil etmişdir (1956), hətta məqaləsində o, fars və Azərbaycan dillərinin əlaqələrində, xüsusilə də fars dilinin Azərbaycan dilinə təsirindən danışırmışdır. Ə.Cəfəroğlu və G.Dörferin birgə yazdıqları məqalədə Cənubi və Şimali Azərbaycan dialektlərinin özəllikləri tədqiq olunmuş və onların müqayisəli təhlili verilmişdir (1959) və s. (ətraflı bax: 1, s. 26-27). Müəlliflər həmçinin qeyd edir ki, Türkiyədə Cənubi Azərbaycan türkcəsinə aid dil materialları üzərində tədqiqat aparən M.Ergin olmuşdur. Onun "Azəri türkcəsi" (1971) adı ilə çap etdiyi əsərində M.Şəhriyarın "Heydərəbabaya salam" poemasını əsas götürdüyü üçün bu əsəri Təbriz dialektinin qrammatikası da tərəfindən hazırlanan (1985) dissertasiya işidir (1, s. 28).

Qeyd edək ki, Şimali Azərbaycanda, demək olar ki, bütün dialekt və şivələr araşdırılmış, hətta dialektoloji atlas (1990) da tərtib olunmuşdur. Təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, Cənubi Azərbaycan dialektləri ilə bağlı araşdırmalar isə demək olar ki, yoxdur. Yalnız XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Məhərrəm Məmmədlinin Cənubi Azərbaycan dialektlərinə, xüsusilə də Təbriz dialektinə həsr edilən tədqiqatları oxucuların istifadəsindədir.

Fahri Temizyürek və Emrah Boylu C.Heyətini əsərinə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, "Bu repressiv dövrdə müxtəlif çətinliklərlə nəşr olunan türkologiya ad kitabların əksəriyyəti şeir və xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarətdir. 1943-cü ildə A.Mütəhidin 2500 türk deymi və atalar sözlərindən ibarət əsəri nəşr olundu. 1953-cü ildə Əli Təbrizli "Dastan-ı Əsli və Kəram" kitabını, daha sonra "Şah İsmayıl" adlı tarixi romanını nəşr etdirdi. 1960-cı ildə və sonrakı illərdə "Şahnəmə"nin türkmən dilinə tərcüməsi, "Muxtamama", "İskəndərnamə" və "Rüstəmnamə" əsərləri türk dilində yayımlandı. H.M.Savalan 1962 və 1964-cü illərdə "Tərənəha-ye Torki" (Türk mahnıları) adlı iki cildlik xalq mahnıları kitabını nəşr etdirdi. M.A.Ferzanehin 1963-cü ildə Bayatlı kitabını və 1964-cü ildə "Mebani-ye Destur-e Zeban-e Azerbaycani" əsərini nəşr etdirdi. Bunlardan başqa Selamullah Cavidin "Azərbaycan folklorundan örnəklər" əsərinin I cildi 1965-ci ildə, II cildi isə 1979-cu ildə, Səməd Behrəngi və Bəhrüz Dehqanın birgə topladıqları "Azərbaycan folkloru", "Azərbaycan məsalləri", "Pare Pare" əsərləri 1966-cı ildə, Peymayi və Firuz Heyətini "Farsca-türkcə", "Türkcə-farsca" lüğətləri 1967-ci ildə, H.Sadikin "Vaqif məcmuəsi", "Aşıqlar", "Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən örnəklər", "Sayalar", "M.F.Axundzadənin fəlsəfi məqalələri" adlı əsərləri 1968-1978-ci illərdə nəşr olundu. Dil haqqında yazılmış əsərlərə isə S.Cavidin 1964-cü ildə nəşr etdiyi "Hodamuz-i Zeban-i Azerbaycani və Farsi" (Azərbaycan və fars dillərində özünü təhsil üzrə bələdçi) əsərini aid etmək olar (4, s. 98).

"İranda türk dilləri ilə bağlı araşdırmalara ilk dəfə sistemli olaraq, Göttingendəki Türkoloji və Orta Asiya Bilgisi Seminarının üzvləri tərəfindən başlanılmışdır. G.Dörfer və onun tələbələri 1968-1973-cü illərdə bu ölkəyə elmi araşdırma məqsədi ilə gəlmişlər. Xüsusilə xalac və Xorasan türkcəsi ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Dörferlə bərabər, S.Tezean, V.Hesche, S.Fazsy, M.F.Bozkurt və S.Tulu kimi alimlər də var idi. Bu alimlər Xalac türkcəsinə kəşf edərək türkolojiyə yeni üfüqlər açmış, Xorasan, Qaşqay və Xalac dil materialları üzərində işləyərk İrandakı türk dilləri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar təqdim etmişlər" (1, s. 24).

İran İslam Respublikası dövründə İranda türk dili və türklərin vəziyyəti. Bu dövər nəzər salsaq, görərik ki, nələrdə pəhləvilər zamanından fərqli olaraq yumşalma oldu, lakin bu dövrün də özünəməxsus problemləri diqqət çəkir. Təbii ki, türkləri öz kökündən uzaqlaşdırmaq: dillərində təhsil almaq və mədəniyyətlərini yaşatmaqdan məhrum etmə kimi məsələlər bu və ya digər formalarda bu gün də davam edir.

Bu dövrdə bir çox lüğətlər işiq üzü gördü. Belə ki, 1982-ci ildə M.Pifun çap etdiyi 30 min sözü əhatə edən "Azərbaycanca-farsca lüğət" və Behzad Behzadinin eyni adda 1989-cu ildə nəşr etdiyi 50 min sözdən ibarət lüğət və s. qeyd etmək olar.

İranda rəsmi olaraq türk dilinin öyrədilməsi 1993-cü ildə Türkiyənin Tehrandakı Səfirliyinin yaratdığı Türkcə Öyrətim Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilməyə başladı. Bu işi yerinə yetirmək üçün Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyi müntəxəsisləri həmin mərkəzə göndərdi. Bundan başqa, Türkiyə və İran universitetləri arasında qurulan elmi əlaqələr notisiyində İranda bəzi universitetlərdə (məsələn, Allame-i Tabatabai universitetində) Türk dili və ədəbiyyat bölmələri fəaliyyət göstərirdi. Son dövrlər isə bu sahədə Yunus Emre İnstitutu türk dilini öyrətmə missiyasını davam və inkişaf etdirir. Qeyd edək ki, türk dilinin öyrədilməsi işində rəsmi qurumlarla yanaşı, özəl qurumlar da fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlara Ava, Matrix, Milad və s. kimi qurumları göstərmək olar. Onlar digər dillərlə bərabər, türk dilini də tədris edib, hər il onlarla insana türk dilini öyrədirlər.

İndi isə İranda yaşayan türklər barədə məlumatlara qısa da olsa, nəzər salaq:

Qaşqay, sunqur və əbiverdilər. *Qaşqaylar* İran ərazisində yaşayan türk toplumlarından biridir. Onların ümumi sayı təqribən 1.5 mln civarındadır. *Qaşqayların* da dili cənubda Azərbaycan dilinin taleyini yaşadığı üçün onların da yazılı ədəbi dili hələ də formalaşmamışdır. 1997-ci ildə M.Celik adlı türk tədqiqatçı Qaşqay türkcəsinə həsr olunmuş dissertasiya yazmış, 2014-cü ildə də onlara daha başqa bir əsər həsr etmişdir. Bundan başqa, 2004-cü ildə Y.Kunbayaşın Qaşqay türkcəsinin leksikasına həsr etdiyi məqalə də mövcuddur. 2007-ci ildə isə S.Dolatxan qaşqaylardan toplanan folklor mətnlərini morfoloji baxımdan tədqiqatə cəlb etmişdir (1, s. 62).

Bəzi hallarda qaşqay türkcəsinə Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi dəyərləndirmək meyilləri də olmuşdur. Bunu onların tarixi kökünün eyni olması ilə də əlaqələndirənlər var. X.Babayeva bu xüsusda yazır: "Aparıldığımız

³⁴ Filologiya üzrə fəlsəfi doktoru. Bakı Dövlət Universiteti

nəticələrdən aydın olur ki, türk oğuz qəvmünün bir parçası olan və hazırda böyük əksəriyyəti İranda məskunlaşan qaşqaylar Azərbaycan türkləri ilə eyni soykökə sahibdirlər. Bunu isbat edən mənbələr qaşqayların qədim oğuz türk qəvmü olduğunu və türk dövlət quruculuğunda mühüm rol oynadığını isbat edir. Bununla yanaşı, onların, əsasən, Azərbaycan türklərinin yaşadığı Ərdəbil bölgəsindən tarixi səbəblərə görə Fars bölgəsinə yerləşdirildiyi göstərilir. Lakin bütün bunlara rəğmən onlar bu gün də öz dilinə və mədəniyyətinə sahib çıxmağa davam edir" (6).

"Qaşqaylar qorxmaz və vətənsəvər insanlardır. Birinci Dünya müharibəsində ingilislərlə savaşaraq "Təngistan37" qəhrəmanlıq dastanını yaratdılar" (3, s. 35). "Qaşqay ləhcəsi Azərbaycan türkcəsinin bir qolu olmasın baxmayaraq, həm xalis oğuzca, həm də Anadolu ləhcəsinə olduqca yaxındır. Məsələn: Anadolu ləhcəsində torpaq yerinə "topraq"; irəli yerinə, "iləri" tələffüz edilir və ya qıpçaqca bir kəlmə olan yaxşı şimal "yey" deyilir" (3, s. 37).

Sunqur türkcəsi İranda qərb sərhədlərinə yaxın yerləşən Kimanşah şəhərinin şimal-şərq hissəsində Sunqur şəhərində danışılır. Sunqur türkləri monqollar dövründə bu ərazidə yerləşmiş, burada onların dilləri fars dilinin təsirinə məruz qalmış və tam assimilyasiya olma təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Sunqur türkcəsi "Azərbaycan və Aynalı türkcəsi arasında qalan və Azərbaycan dilinin bir dialekti hesab edilə biləcək dərəcədə oxşarlığı olan Sunqur türkcəsi ilə bağlı G.Dörfer və C.Heyət birgə məqalə (1977) yazmışlar. A.Atıcı tərəfindən isə dissertasiya (2013) yazılmışdır"

B.A.Gökdağ qeyd edir ki, "Qaşqay türkləri ilə iç-içə yaşayan **Əbivərdilərin** sayı 40 min nəfər civarındadır. O.N.Tuna təbiri natiqin dilindən bu dialektin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və Qaşqay türkcəsindən fərqli cəhətlərini tədqiq edib (1987) öyrənmişdir" (1, s. 63).

Xorasan türkləri və onların dili. Xorasan türkləri indiki İran İslam Respublikasının şimal-şərqində Xorasan əyalətində məskunlaşmışlar və təqribən 2 mln nəfərdən ibarət bir toplumdur. Onlara məxsus olan Xorasan türkcəsi Oğuz qrupuna daxildir, Azərbaycan və türkmen dilləri ilə bir sırada dayana bilən bir dildir. B.A.Gökdağ yazır: "Dörferə görə Xorasan türkcəsi əslində XIV əsrdə anadoluda bir ədəbi dil olaraq mövcud idi. İndi isə sadəcə Xorasanı türk şivələrində yaşamaqdadır" (1, s. 119). S.Tulu Xorasan türkcəsi ilə bağlı dissertasiya (2005) yazmış, Dörfer isə Həsə ilə birgə iki əsər yazmışdır.

Türkmen türkcəsi. İranda Türkmənsəhra adlandırılan və Gülistanla Şimali Xorasan əyalətləri aralığında geniş bir ərazidə 2 mln civarında türkmen türkü yaşamaqdadır. Bu ərazidə yaşayan türkmenlər sünni məzhəbindədirlər. Onlar da digər türklərin yaşadığı taleyi yaşasa da, Türkmənistanda mövcud olan yazılı ədəbi dili özlərinin hesab etmişlər, lakin şifahi danışdığı fərqli dialektlər mövcuddur.

Qeyd edək ki, İran konstitusiyasının 15-ci maddəsində "İran vətəndaşları ana dilində təhsil almaq hüququna malikdir" şəklində qeyd olunsun da, ermənilərə şamil edilir, amma türk toplumlara aid edilmir. Buna görə də türk soylular öz ana dilində təhsil almaqdan, ana dilində kitab çap etməkdən məhrum edirlər. Bir sözlə, İran türkmənləri üçün nə dövlət tərəfindən, nə də öz vəsaitləri hesabına qurulan bir dil öyrətmə kursu və ya mərkəzi mövcud deyildir.

İranda yaşayan türkmenlərin dilləri də öz öyrənilmişdir. Yəni Dörfer və Həsə Günbəd bölgəsindən toplanan dil materialları üzərində tədqiq apararaq çap etmişlər (1998). Bir də Z.Yıldırım (2008) və M.Ceylanın bu dilin bəzi məsələlərinə hazırladığı dissertasiyaları qeyd etmək olar (1, s. 148).

Xalac türkcəsi. Tehranın cənub qərbində Save, Qum, İraq və Təfriş ərazilərini əhatə edən Xalacistan bölgəsində məskunlaşan xalac türkləri özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlamışlar, lakin digər ərazilərdə: Əfqanıstan, Pakistan və Hindistanda yaşayanlar isə qaynayıb qarışaraq assimilyasiya olmuşlar. Əfqanıstanda yaşayanlar sünnidirlər.

Xalacistan ərazisində xalaclar 57 kənddə məskunlaşıb və 30 min nəfərdən çoxdur.

Xalac türkcəsi Texlab və Herrab dialekti olaraq iki dialektə ayrılır.

Xalac türkcəsi yox olma təhlükəsindədir. "Xalac türkcəsi, digər bir çox türk ləhcəsi (Karay, Tuva, Şor, Altay və s.) təhlükədə olan dillər arasındadır. Gənc nəslin bilmədiyi, yaşlı nəslin danışdığı bu dildə (*Xalac türkcəsində - R.B.*) bu zamana qədər hər hansı bir yazılı əsərin olmaması Xalac türkcəsini gətirəcək gerilənməkdədir" (1, s. 185).

Qeyd edək ki, F.Zeynalov Xalac türkcəsini Azərbaycan dilinin bir qolu hesab edir və bu dilin arqularla əlaqəsini qəbul etmir. "M.Kaşğarlı Xalac türklərini Arqu adlandırdı" (1, s. 186). "Xalac dilinin materiallarını elm aləminə tanıdan V.Minorsky olmuş; ancaq o, xalac türkcəsini Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti olaraq görmüşdür" (1, s. 187). Bu qeyddən sonra B.A.Gökdağ yazır ki, "Xalac türkcəsinin gerçək anlamda elmi kaşfi G.Dörfer, V.Həsə və S.Tezean tərəfindən olmuşdur. 1968-ci ildə Xalacın yaşadığı bölgələrdə araşdırmalar aparın heyət daha sonra topladıqları materiallar üzərində işləyərək çap etmişlər. Xalac türkcəsinə aid materiallar, qrammatika, lügət, folklor mətnləri kitab olaraq Dörfer və onun yetirmələrinin adı ilə bağlıdır. Xalac türkcəsi ilə bağlı indiyə qədər 5 kitab və 36 məqalə yazan Dörfer və onun heyətinin Xalac türkləri və türkcəsi ilə əlaqəli ilk kitabı "Khalaj materials" adı ilə İndiana universitetinin nəşriyyatında çap edilmişdir (1971), Xalacın söz varlığını və dialekt atlasını özündə cəmləşdirən əsəri isə 1987-ci ildə nəşr edilmişdir" (1, s. 187).

"İranda yaşayan türklərin standart yazılı dilləri mövcud deyildir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış kitab və dərgilərdə məhəlli danışılara daha çox rast gəlinməkdədir. İranda Azərbaycan və Türkmen türkcələrində yazılan az da olsa, kitab və dərgi vardır. Qaşqay və Xorasan türklərinə dair bir az kitab da gözə çarpar. Xalac türklərinin isə yazılı ədəbiyyatı yoxdur" (1, s. 188).

Bir az da İranda türkojoloji fəaliyyəti ilə diqqət çəkən alimlərdən bəhs edək:

Cavad Heyət. Cavad Heyət böyük bir alimdir, onun türkojologiyaya aid 300-ə yaxın elmi əsər və ya məqaləsi mövcuddur. Bunlara "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış" iki cildə, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı",

"Türklərin tarix və ədəbiyyatına bir baxış", "Ədəbiyyatşünaslıq", "İki dilin müqayisəsi", "Türk dili və ləhcələrinin tarixi" iki cildə və s. əsərlər aiddir.

"Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab" (2) onun türkojoloji fəaliyyətinin ən dəyərli nümunəsidir. O bu kitabda qədim və zəngin tarixə malik türk dillərinin inkişaf mərhələlərini geniş şəkildə araşdırıb. Müəllif müxtəlif qaynaqlara istinad etməklə, lap qədimdən başlayaraq, müasir dövrə kimi türk dillərinin inkişaf prosesini izləmiş, keçdiyi inkişaf mərhələlərini konkret faktlar əsasında təhlil etmişdir. Əsərdə dil faktlarının təhlilində türk xalqlarının müstəqil dil abidələrindən götürülmüş nümunələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Türk dillərinin ən qədim monumental yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey daş kitabları, "Divani-lügət-it-türk", "Qutadqu bilik", "Dastani-Əhməd Hərami" və b. dil faktları baxımından araşdırmağa cəlb edilmişdir. Müəllif türk dillərinin təsnifatına, quruluş xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Böyük və gərgin zəhmət hesabına ərsəyə gətirilmiş əsərdə türk dilləri vahid bir dil qrupu kimi tədqiq olunmaqla yanaşı, türk dillərinin dialektləri də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Türk dillərinin dialektlərinin leksik, fonetik, morfoloji və qrammatik xüsusiyyətləri diqqətçəkən bir səviyyədə tədqiq edilmişdir.

Cavad Heyət "Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab" (3) əsərində və ya "Müasir türk dilləri və ləhcələri. Onların sinifləndirilməsi" kitabında XIX əsrdən etibarən Vilhelm Radlov, N.A.Baskakov, F.Zeynalov, Rəşid Rəhmət Arat və digər tədqiqatçı alimlər tərəfindən işlənmiş türk dillərinin sinifləndirmələri təkmilləşdirilmiş, etnik, coğrafi, tarixi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq daha müəmməl və əhatəli şəkildə oxucuya təqdim olunmuşdur.

Cavad Heyət İranda nəşr olunan "Varlıq" jurnalının 19-cu ildönümü münasibətilə yazdığı məqalədə türk dilinə və türklərə qarşı olan münasibəti belə dəyərləndirir: "Pəhləvi rejimi dövründə qadağan olunan, tarixi kökü inkar edilən dildə belə bir jurnal yayımlamaq heç də asan iş deyildi".

Mirzə Həsən Rüşdiyyə. Soy etibarilə Azərbaycanlı olan Mirzə Həsən Rüşdiyyə S.C.Pişvərinin də qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan millətinin fəxr edəcəyi ən parlaq və tarixi simalardandır" (10). Onun maarif sahəsində gördüyü işlər, oğlan və qızlar üçün açdığı yeni üsullu Rüşdiyyə məktəbləri şanlı bir tarixi hadisədir. Yəni o, 1888-ci ildə Təbrizdə yeni tipli məktəb təşkil etmiş, Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq əlifbanı yeni sövti üsul ilə türk dili əsasında tədris etməyə başlamış, ana dilində çoxlu dərsliklər yazmışdır. Bir sözlə mənsub olduğu xalqın maariflənməsi üçün işlər görmüşdür. Lakin təəssüf ki, onun da dövründə mürtəce güvvələr onun belə müstəqil işlərinə hər vaxt mane olmağa çalışmışlar. Hətta 1926-cı ildən məktəblərdə türk dilində tədris qadağan edilmişdir. Hakimi dairələr Təbriz Universitetində Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, sosial-siyasi vəziyyəti və s. ilə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsinə maneçilik törətmişdir. II dünya müharibəsindən bugünə kimi bütün İran maarif və mədəniyyəti sahəsindəki diqqətəlayiq və yaddaqalan ən mühüm və demokratik işlər Azərbaycan Milli hökumətinə məxsusdur. Belə ki, bu dövrdə onlarca universitet və institut yaradılmışdır. Türk dilində 50-yə yaxın müxtəlif adda qəzet və jurnal, dərslik, bədii-ədəbiyyat nəşr edilmiş, kino-teatrlar tikilmiş, radio stansiyası və radio xəbərləri komitəsi yaradılmış, milli qəhrəmanlara: Səttar xana, Bağır xana, Xiyabaniyə heykəllər ucadılmışdır. Təbriz Universiteti kitabxanası, Milli Kitabxana və "Təbriyat kitabxanası" Cənubi Azərbaycanın ən böyük kitabxanalarıdır (8).

Məhəmmədli Fərzanə. Məhəmmədli Fərzanə 1923-cü ildə Təbrizin Çayraqı məhəlləsində anadan olub. Atası Təbrizin köklü nəslindən, anası isə Qaradağda yaşayan Çobanilər tayfasından olub. İlk təhsilini məhəllə məktəbində və mədrəsədə fars dilində alıb. Təbriz Universitetindəki pedaqoji kurslarda təhsilini fars dilində davam etdirib. Professor Məhəmmədli Fərzanə 2006-cı il yanvarın 17-də İsvetçdə vəfat edib. O öz vəsiyyətinə uyğun Təbriz şəhərində dəfn olunub. Nəşr olunmuş kitabları və məqalələri diqqət çəkir: "Bayatılar", "Dədəmin kitabı", "Tamsillər və məsələlər", "Azərbaycan el sözləri", "Azərbaycan el məhəlləri", "Azərbaycan uşaq folkloru", "Molla Nəsrəddin lətifələri", "Azərbaycan aşıqları antologiyası", "Mirzə Baqir Hacizadədən çap olunmuş xatirələr", "Ana dilimiz və milli varlığımız haqqında xatirələr", fars dilinə tərcümələri və xeyli sayda farsca yazdığı: "Zəbani dəstür zəbanə Azərbaycan", "Şəhriyar və Heydər Baba" "Azərbaycan dilinin qrammatikası", "Fərhəngə Loğate Azərbaycan" və əsərləri göstərmək olar (11).

Son olaraq bir məsələni də qeyd edək ki, türkojoloq və Toronto Universitetinin müəllimi Lalə Cavanşir Amerikanın Səsinə müsahibəsində İran Azərbaycanında türk dili və ədəbiyyatının hazırkı vəziyyətini dəyərləndirib. L.Cavanşir İranda türk dilinin kritik vəziyyətdə olduğunu önsə çəkir. "İran Azərbaycanında türkcə ilə bağlı ciddi problemlər zəfər var. Dilin yasaq olması və bu dildə təhsilin olmaması özü-özlüyündə bir çox problemin təməli olub. Buna əlavə olaraq, siyasi sistem büdcə ayıraraq yaratdığı problemlərə biz də son zamanlarda bir şeylər qatmağa başlamışıq. Bu problemlər gətirib dili kritik bir vəziyyətə çıxarıb. Bu səbəblə bu məsələyə diqqət yetirmək, bu məsələnin üzərinə düşülmək çox əhəmiyyətlidir". Lalə Cavanşir deyir ki biz dilimizi duyğu dili halına gətirmişik. Bu dildə qəzəblənirik, bu dildə sevirik, bu dildə bayatı deyirik, söyüş veririk, sevgi sözləri paylaşıyıq. Amma artıq bu dildə düşünmürük. Artıq bütün ciddi məsələlərimizi başqa dildə, fars dilində dilə gətirik.

O, İran Azərbaycanında türk dilinin funksiyasının duyulan ifadə etməklə məhdudlaşdığını ifadə edir. "Biz həmişə deyirik ki, dil kimliyimizin təməlidir. Dil varlığımızın evidir. Bunun nə anlamı gəldiyinin fərqi varmı? Dil sadəcə aradan gedərsə, heç bir mübarizəmiz, istər ədalət üçün mübarizə, istər ədalət üçün mübarizəmiz, artıq mərkəzdəki mübarizədən o qədər də fərqlənməyəcək. Bizi biz edən dilimizdir. Bu mübarizəni dilimiz üzərindən aparmaqdır. Biz bu dildə düşünməyə, bu dildə problemlərimizi dilə gətirə bilməsək, iqtisadiyatımızı, siyasətimizi, ədəbiyyatımızı, çevrə məsələlərimizi və köç məsələsini danışa bilməsək, artıq bu dilin varlığı yoxdur" (7).

Nəticə. Bir sözlə məqalədə indiki İran ərazisində tarixən məskunlaşan türk xalqları və onların milli kimliyinin göstəricisi olan dillərinin mövcud vəziyyətindən bəhs edilir. Türklərin, xüsusilə çoxluq təşkil edən azərbaycanlıların

tarixi taleyi haqqındakı fikirlər sistemləşdirilir. Onların dilinə, ədəbiyyatına və digər mədəni irs nümunələrinə qoyulan qadağalar müvafiq olaraq təqdim edilir, münasibət bildirilir. Bütövlükdə İranda türkologiyanın tarixi, mövcud vəziyyəti və gələcək perspektivləri ümumi olaraq nəzərdən keçirilir. Bəzi türk toplumları və türkoloji fəaliyyətlə məşğul olan alimlərlə bağlı məlumat verilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan. İran'da türklər və türkçə. Ankara: Akçağ, 2016, 396 s.
2. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I k. Bakı: Təhsil, 2011, 352 s.
3. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II k. Bakı: Təhsil, 2011, 176 s.
4. Fəhri Temizyürek. Emrah Boylu. İran'da türkünün dini və bugünü // Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi, 201 Kış (2), s. 95-106 <https://dergipark.org.tr/download/article-file/493525>
5. İsmayilova N. "Varlıq" jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-1995-ci illər). Bakı: Nurlan, 2009, 136 s. https://tuz.com/storage/2011/her_konu/1057-Varliq_Jurnali_Ve_Azərbaycan_Ədəbiyyatı-1979-1995-Nezakət_Ismayilova-Bakı-2009-144s.pdf (22.02.2023)

Internet resursları

6. Babayeva X.Q. İran qaşqayları və Azərbaycan türklərinin ortaq dili və tarixinə ümumi baxış // file:///C:/Users/User/Downloads/1672849411_elmi_tedqiqat_full-21-23.pdf (03.03.2023)
7. <https://www.amerikaninnesesi.org/a/lala-javanshir-in-iran-turkish-is-just-a-language-of-emotions-we-no-longer-think-in-it/6540430.html> (03.03.2023)
8. https://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99nubi_Az%C9%99rba%C9%99yan (15.03.2023)
9. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran_%C3%BCrkleri (15.03.2023)
10. https://az.wikipedia.org/wiki/1P%C9%99%C9%99n_R%C3%AHC%C3%A9Fdiyy%C9%99 (06.09.2023)
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99n%C9%99mm%C9%99p%C9%99rzan%C9%99> (06.09.2023)

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, türk xalqları, İran türkologiyası, türk və Azərbaycan dillərinə münasibət
Key words: South Azerbaijan, Turkic peoples, Iranian Turkology, attitude towards Turkish and Azerbaijani languages

Ключевые слова: Южный Азербайджан, тюркские народы, иранская тюркология, отношение к турецкому и азербайджанскому языкам

The general situation of turkology in Iran Summary

The article is devoted to the subject of Turks and Turkology in Iran. Iran has historically been the territory where Turkic communities settled. Even the Turks ruled this area for a long time. A number of Turkic peoples lived and are still living in the historical lands of Azerbaijan, which are now known as the territory of the Iranian state, and even in the historical territories of Iran itself. Among them are Khalaks, Turkmens, Qashgais, Khorasan Turks, Sungurs, Uzbeks, Azerbaijanis, etc. such Turkish societies can be shown. Azerbaijanis are the majority among them.

Since the Turkish dynasties were in power here until 1925, it can be said that there was no serious problem for the Turks and their language, literature and culture, but the policies carried out by the Pahlavis who came to power at that time, and their national belongings, kept everything under threat. Thus, Panfaracists became active and did things aimed at making Turkish communities forget their language, literature, culture and traditions. Thankfully, all such threats did not completely separate the Turks from their roots, and even today (even if they are subjected to political persecution) they are able to confirm their identity. Of course, these were made possible thanks to national-minded intellectuals and thinkers from among the people. Such issues are presented in the article.

Общее состояние тюркологии в Иране Резюме

Статья посвящена теме тюрков и тюркологии в Иране. Иран исторически был территорией, где селились тюркские общины. Даже турки долгое время правили этой территорией. Ряд тюркских народов жил и продолжает жить на исторических землях Азербайджана, которые сейчас известны как территория Иранского государства, и даже на исторических территориях самого Ирана. Среди них халаки, туркмены, кашгайцы, хорасанские тюрки, сунгуры, узбеки, азербайджанцы и др. такие турецкие общества можно показать. Азербайджанцы составляют среди них большинство.

Поскольку турецкие династии находились здесь у власти до 1925 года, можно сказать, что для турок и их языка, литературы и культуры не было серьезных проблем, но политика, проводимая пришедшими к власти в то время пехлеви, и их национальное достоинство держали все под угрозой. Таким образом, панфарцисты активизировались и предпринимали действия, направленные на то, чтобы заставить турецкие общины забыть свой язык, литературу, культуру и традиции. К счастью, все подобные угрозы не полностью оторвали турок от их корней, и даже сегодня (даже если они подвергаются политическим преследованиям) они могут подтвердить свою идентичность. Конечно, это стало возможным благодаря национально мыслящим интеллектуалам и мыслителям из народа. Такие вопросы представлены в статье.

Rayci: dos. S.Abbasova